

ГРИГІР
ТЮТЮННИК

ЧУДАСІЯ

Повісті та оповідання

Київ
"ЗНАННЯ"

ОБЛОГА

Глава I

Іду полем, бур'янищами, раз по раз обминаючи глибокі вирви з-під снарядів, ледве не вщерть наліті каламутною талою водою — відлига вже третій день, — і прислухаюсь до туману: чи не обізветься де-небудь колодязна корба, а може, потягне звідкись пахучим солом'яним димом — отак низом, при самій землі, бо в туман завжди низом тягне.

Але навкруги тиша. Тільки синиці посвистують та інколи прошелестить угорі невидима гайвороняча зграя — наче вітер у сосні.

“Крра, крра...” — зрониться тоді в туман, а перегодом, уже десь далі й глухіше, знову: “Крра... Крра...”

Я хапаю з землі мокру обталу грудку й навмання шпурляю в густе сіре місиво.

— Малча-ать! — гукаю щосили, бо знаю від старших, що гайвороння кряче не перед добром, а ще тому, що слово це замашне.

Я чув його, коли їхав у фуражному обозі до Знам'янки — великої розбитої станції. Хто й на кого кричав отак, не знаю, бо діло було вночі, але слово мені сподобалось, як подобалося колись, іще до війни, батогом на череду ляскати.

Коли зграя залетить далеко і в тумані стане тихо, я зупиняюся й наслухаю, що робиться попереду. Найчастіше попереду нічого не робиться. Тихо. А буває й шелесне щось або у воду булькне. Тоді я напинаю всі жили — на шиї, на лобі, на скронях — і кричу ще сердитіше, ніж на гайвороння:

— Стой, хто йдьот!

Ніхто не йде. Я це напевно знаю. Проте крикнути кортить. Бо моторошно самому в степу, серед багнюки й туману. Та ще й гайвороння кряче...

І знову йду. Під ногами джв'якотить мокрий сніг, поміж бур'янами вода дзюрчить, до яруг пробивається, синички пурхають з бур'янини на бур'янину. А раз просто з-під ніг у мене заець випорснув, аж грязючку в лице задніми лапами кинув. Одбіг кроків на п'ять і став, як пакілець: передні лапки до грудей приклав, вуха насторочив, а тоді як чкурне! Худий, забейканий — страх. Мокро ж... Я ось у ботинках і в обмотках аж за коліна, та й то забовтався, а він-то босий. І втікає, дурненький. Чи я б тебе зайняв? Роздивився б зблизька — цікаво, які в нього очі? — та й біжи собі на всі чотири боки...

Це кажуть так: “чотири боки”. А їх не чотири, а безліч. От я йду прямо — раз. Схочу, піду назад — це два... Потім, як схочу, піду праворуч або ліворуч. Це — чотири. А як навкосо піду — скільки буде?..

Отак і забавляю себе то сим, то тим. А туман — як попіл: сіється та й сіється. А то в пасма злипнеться й сідає мені сивою росичкою на плечі, на вії, на брови.

Щоб не так нудно було йти, починаю згадувати, як мені жилося до війни. Бабусю згадую, пасьбу, хату нашу з образами на покуттях — мені чомусь найдужче запам'яталася Федорівська Пресвята Богородиця з лагідними очима й дитинкою на руках. Ще в хаті були рушники роменські з червоними начосами, скриня, жердка, піч, сволок жовтий і на ньому хрест, випалений дідусем. Я не зазнав діда, бо він умер ще тоді, як я й “дульки бабі” не міг стулити. Наївся гарячого хліба з меленими качанами і вмер. Потім і тата не стало. А мати з дому зійшла, “повіялася”, як казали бабуся Марфа. Вони чомусь не любили про неї згадувати. І лишилися ми з бабусею вдвох.

Гарно жилося нам. Влітку я щодня купався в річці й бігав до молотарки обідати — бабуся там куховарили, — а взимку ходив у луг пеньки бити, сушняк збирати, мерзлої калини ламать на квашу та пироги й ковзатися поміж кущами, де лід чистий, а не в струпах, як на річці.

Але найдужче впомку мені зимові вечори. Бувало, надворі курить, мете, шибки в кригу повбираються, а ми з бабусею пшоно мнемо та пшоняники печемо — на припічку, щоб дров менше розійшлося. Повечеряємо — і за роботу:

бабуся — мички микати, а я прядиво м'яти, аж доки бабуся не закашляються та не скажуть: “Годі, моя дитино, бо я вже й пороку напилася”.

Спали ми на печі, вірніше, я спав, а бабуся ворочалися з боку на бік і бурмотіли щось то до мене, то до себе, то до Бога. А вранці, було, хваляться: “Приходив сю ніч твій дідусь і пальцем за собою манив. Кажу йому: подожди, ось онучок на ноги зіпнеться, тоді вже й прийду... Сердитесь, видно, небіжчик, що сей рік не поминала...”

І гомоніла в піч до горшків та полум'я: “Хотіла, Василю, пом'янути, та не склалося. Ходила аж в Опішне, бо нашої церкви ото ж немає: половину люди розтягли, а з другої сільбуд зробили. Приходжу, чуеш, в Опішне, розпитую. Не служиться, кажуть, попа забрано, а другий став на його місце, так безбожник і п'є... Кажуть, як батіг загубить, то хрестом Божим нагрудним коняку поганяє, як налігачем. Хіба йому з Богом балакати? З чортом! Так що даром сходила. Правда, слив корзину купила та макітерку полив'яну... Ох, Господи, прости нас, грішних...”

Далі мені не хочеться згадувати, та й нічого хорошого згадати. Хіба то, що бабуся сказали перед смертю... Це вночі було, вже при каганці. Підкликали мене до себе в голови, заплакали потихеньку та: “Нічого, Харитоне, дасть Бог, виростеш і без баби. Та не бійся, як умру, а збігай до тітки Насті й скажи: так і так, мовляв, чиста сорочка й спідниця бабині в коморі, у зеленій скрині... Шматок полотна, хустка — теж тамечки. А на ноги, скажи, бабі нічого не треба: там стерні немає... Та не плач, не гніви Господа, а живи собі смирно та вштиво... Коло людей проживеш. Білий світ, дітки, як маків цвіт: хтось і тебе догляне...”

По смерті бабусі хотіли мене в патронат забрати. Вже й хату в колгосп одписали, і образі голова сільради познімав, а тут — війна...

Відтоді я оце й ходжу — од села до села, од хутора до хутора. Сплю де прийдеться: по хатах, у стогах, у клунях; їм — що дадуть.

Зразу не дуже-то давали, бо я не вмів просити. Промимрю собі під ніс: “Дайте, тітуню, чогось попоїсти”, — і нав-

дьори! Доки не завернуть та не погодують. А завертали не часто: побіг — ну й біжи собі, набіжишся...

Тоді навчився.

Було це минулої осені. Яюсь застукала мене посеред степу ніч. Немов і сонце недавно зайшло, і стежку було видно, а тоді враз спочило, на небі зорі висіялися, по землі туманець послався, сивий і негустий, як Чумацький Шлях угорі. Зірвавсь я бігти — страшно зробилося: ні людей, ні хаток поблизу, а тут ще й стежка загубилася. Тільки зорі й туман. Та полином пахне — одсирів на ніч. Пробіг, мабуть, з гони. Коли чую: холодом звідкись потягло, немов од ставка або річки. Аж воно не ставок і не річка, а провалля. Кругом бур'яни, мало не по плечі мені, а посеред них — провалля. На дні туман лежить, і в тумані люди гомонять, діти плачуть. Нарвав я собі полину, трави снопик під голови зв'язав та й приліг у якомусь закапелку. Тепло мені, затишно, як на печі, тільки й того, що небо видно. А згодом і неба не стало. Задрімав.

Аж чую крізь сон — літак гуде. Хтось голосно сказав: “Наш”. Потім літак затих, а над проваллям ракета повисла.

Туман на дні почервонів, наче кров'ю підплив. Небо теж почервоніло, а з ракети на землю червона смілка закапала.

Люди знишкли, так і повлипали спинами в кручу. Раптом як гурконе — раз, і вдруге, і втретє... Близько десь, бо на мене аж груддя покотилося згори. І знову літак озвався, тільки вже десь далі. І знову загомоніли, завештались люди, вкладаючись на ніч. Якась жінка тихо, як не пошепки, заспівала дитині про котика, що спіймав собі мишку і вкинув у колиску...

Я цю пісню одразу впізнав, бо її ще тато мені співав і бабуся.

Коли літак затих, у сусідній зі мною конурі хтось завороочався, забубонів і заходився ламати хмиз. А незабаром блиснуло полум'я, лизнуло туман. Дивлюся: біля вогню дід бородатий сидить, підломивши під себе замість ноги дерев'яну ступку.

На нього закричали з усіх боків:

— Ей, ви, діду, що се ви затіваєте! Хочете, аби нас усіх отуто перетовкло?

— Ану лиш, затопчіть вогонь!

— Ич, герой виськався!

— Те-те-те, — загомонів старий. — Чого це ви схарапудилися? Доки він зарядиться вдруге, я собі буряків напечу!

І, вже не дослухаючись, що йому відповіли на те, почав укидати в багаття буряки: гуп, гуп, гуп — аж іскри вгору шугнули.

Потім обернувся до мене та:

— А ти, недоуздок, чого тут трешся?

— Спать ліг, — одказую, а сам усміхаюсь, бо бачу, що дід веселий: все на ньому так і грає — і брови, і вуса, і кульша в холоші дриг, дриг — наче пританцьовує.

— Угу. А їсти хочеш?

— Хочу...

— Тоді не спи, зараз буряки спечуться.

Дід згорнув жарок і присипав зверху землею, щоб не жевріло.

— Просиш?

— Що?

— Їсти.

— Прошу.

— Дають?

— Коли як...

— Значить, не вмієш просить.

— Соромно ж бо...

— Гм... Соромно. Гордуєш, чи що? Як так, то погано тобі житиметься. У-у, скрутно... — І, помовчавши, додав: — Гордим завжди погано живеться.

— Чого?

— А того, що всім хочеться бути гордим, та не всі здатні, от вони й прищикають де гордіших, бо заздять їм.

— Хіба просити можна вміть?

— Атож! От, к приміру, підійшов ти до двору, дивишся — чоловік чи там жінка роблять щось. Підійди ближче, скажи: “Господи поможи в час добрий”. Тобі неодмінно почнуть дякувати. Отоді й ліпи: “Чи не знайшлося б у вас, тіточко (або дядечку), чогось перекусити?” А сам в очі, в очі

дивись! Не дай одвернутися, не дай зринуть, як ото рибі з гачечка... Це перше діло — в очі дивитися, у Божий колодязь зазирнути. Тоді, брешуть, дадуть!

У проваллі припишкли, поснули люди. Тільки вода десь на дні лоскотала каміння та шелестіли крилами кажани.

— А можна просити весело, — знову озвався дід. — Можна так: “Здорові були, люди-небораки! Дим вам з бовдура, крихту на стіл та густий куліш, щоб було спати тепліш!” Ну, а далі вже по ділу...

Печених буряків я тої ночі так і не попоїв, бо за другим разом літак таки влучив у провалля, і діда вбило, а мене тільки з покутка викинуло...

І став я просити весело. Бо так легше: можна і в очі не дивитися, і дадуть. Засміються, похитають головою — на тобі, хлопче, ось що є, чим багаті...

Ну, от нарешті й село. Чорне, похмуре. Маячить у тумані, як скирти гречаної соломи. Підходжу до крайньої хати, пхаюся через перелаз. У дворі люди якісь, до одвірків тультяться, у вікна, в сіни заглядають і мовчать.

— Здорові були, люди-небораки! — гукаю веселенько.

А вони на мене заозиралися дивно якомсь, аж мені в грудях заскімлило. Потім захрестилися, сльози втирають і мовчать. А котрась бабуся й кажуть:

— Іди, синок, до хати, там такий, як і ти, хлопчик лежить... Попрощайся... Та шапку скинь, та перехрестися. То тобі й кутьки дадуть, і пиріжка... Йди, йди.

Увіходжу в хату, а в самого поза спиною — мурахи, мурахи. На лаві, під карточками в рамцях, хлопчик лежить, руки на манишку поскладані — жовті, як із воску виліплені. Голова рушником обмотана, тільки носик гостренький видно. Біля лави навколішки жінка стоїть, мабуть, хлопчикова мама, лобом йому об руки третється і мовчить. А якась маля в самій сорочечці до пупка в ногах у покійника сидить, крутить йому великий синій палець і плаче:

— Петько, розплющ очі... Чув, Петько!

Хтось нахилився до мене, шепоче:

— Ото ба? Ото не займи, гляди, нічого воєнного, як знайдеш, Боже тебе сохрани...

А в хаті чимось таким холодним пахне, як земля у проваллі. І хлопчик на лаві мовчить, і мама його мовчить. Тільки люди тишкуються та очима образів шукають.

Ні, не хочу я кутьки і пиріжків не хочу... Краще в степ у туман...

Іду до воріт не озираючись, а від хати:

— Куди ж, ти, хлопче? Пообідав би. Голодний же, по очах видать. Заверни його, Тетяно!

— Та не займіть його, тітко, нехай іде. Воно злякалося...

З останнього двору, до якого я чомусь ледве наважився підступити, мені винесли три теплих картоплини, великий сплюснутий огірок і шмат чорного, гливкого, як замазка, хліба. Примостившись тут-таки ж, під тином на якійсь коліді, видно давній, бо аж мохом узялася, я швиденько перекусив і майже підтюпцем рушив у степ. А коли озирнувся, то села вже не видно було — наче кануло в густу сіру мжичку...

Глава II

У полудень туман зійшов. З-за хмар прозирнуло сонце, і стало видно далекі сірі, в голих деревах, села, ріденькі переліски, припушені інеєм, та чорну смугу дороги попереду, що п'ялася посеред снігів на гору.

Десь там, за горою, погуркувало.

Брався мороз. Сніг і земля стужавіли, захрумчали під ногами. Йти стало легше, я навіть пробігся трохи, хоча поспішати мені й нікуди: адже там, за горою, фронт...

Мене вже не раз питали, чому не назад іду, не від фронту, а слідом. А чого б я назад ішов і до кого? Там, позаду, я хто? Сирота, старець, приبلуда, і мене заберуть в патронат чи ще кудись. А тут я сам собі пан: схочу — до частини якоїсь пристану, чиститиму картоплю, митиму машини або гудуватиму коні, то й мене прогодують; а схочу — поживу в бабусі якоїсь німчної, носитиму їй воду, дрова рубитиму, сніг у дворі одкидатиму, а як весна настане, ще й грядку скопаю. Хто мене вижене, як я — поміч? Казав же мені

ЗМІСТ

Облога	3
День мій суботній	87
В сутінки	145
На згарищі	151
Червоний морок	159
Обмарило	163
Кленовий пагін	167
Тайна вечерея	171
Гвинт	177
Дядько Никін	185
М'який	198
Нюра	205
Устим та Оляна	217
Паливода	232
Чудасія	236